

ALPAMIŞ DESTANI*

Dr. Doğan KAYA

Eski Oğuz destanlarından. İlk defa 1939 yılında Bahşılardan derlenmiştir. Destan iki kısımdan ibarettir. Nazımla nesrin içiçe olduğu ananevî Türk destanlarından. XVI. yüzyılda şekillenen bu destan on altı kavmin birleşmesinden ortaya çıkan *Kongrat* kabilesinin hayatını aksettirir. Kongrad kabilesi önceleri Aral gölü kenarında yaşıyordu. Onlar *Şeybanî Han* zamanında (1500) *Özbekistan*'ın *Termez* eyaletinde *Baysur* gölü kıyılarına, *Babadağ* eteklerine yerleştiler. Kongratlar bu dönemde kendilerini *Özbek* olarak adlandırdılar ve daha sonraları *Türkmen*, *Karakalpak* ve *Kazak*lara karıştılar. Onlar *Aral* gölü civarında yaşadıkları zaman Oğuzlarla sıkı ilişkilerde oldular. *Oğuz* destanları, onlar üzerinde büyük oranda etkili oldu ve onların da epik eserler çıkarmasında önemli rol oynadı. Diğer taraftan Cengiz Han İmparatorluğunun yıkılması (XV-XVI. yüzyıl) ve yerini, Altınordu ile Timur İmparatorluklarınının alması sırasında Nogay, Kazak, Karakalpak, Özbek ve Kırgızların Volga ve Urallardan, Tien-shan arasındaki sahada devlet kurma çabaları, Kalmuk istilacılara karşı yapılan mücedeleler, her bir Türk boyunda millî şuur meydana getirmiş, bunun tabii sonucu olarak da destanlar vücuda getirmişlerdir. Kongratlar destan geleneklerini *Özbekistan*'ın güneyine *Sürhanderya* eyaletine aktarmışlardır. Alpamiş destanı da buradan yayılmıştır.

Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Türk adlı eserinde, Alpamiş destanındaki bazı kahramanlara da yer vermiştir. Sözgelisi; *Barçın* "Karmış Bey'in kızı, Mamış Bey'in eşi" olarak tanıtılmıştır. Kabir, Sırderya kenarında Sıgnak şehrinin harabelerine yakın bir yerdedir. Özbekler, buraya, *Barçın'ın Gök Kâşânesi (Kek Kasane)* ismini vermiştir.

* 1995 Dünya Hoşgörü-Manas-Abay Yılı VII. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri ve Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildirileri, Kırıkkale 9-11. 6. 1995, 87-93.

Destanın özeti

On altı boydan oluşan Kongratların beyi Alpun (Alpin), Davan (Daban) Bey'in oğludur. Alpun'un Baybörü ve Baysarı adlarında iki oğlu olur. Ne var ki bu ikisinin de çocukları olmaz. Bu yüzden her fırsatta toplum tarafından aşağılanırlar. Sözcüleri gittikleri bir düğünde bunları kimse karşılamaz, önlerine yemeğin en kötüsü getirilir. Bu ve buna benzer hareketlerden rahatsız olan iki kardeş kırk gün tanrıya yalvarırlar. Rüyalarına giren dervişten çocuklarının olacağını öğrenirler. Dervişin dediği çıkar ve zamanı geldiğinde, Baybörü'nün bir oğlu bir kızı olur. Büyük bir ziyafet verilir. Derviş kimseye görünmez, sadece iki kardeşe görünür. Oğlana Hakim Bek, kıza Kaldırkaç adını kor. Baysarı'nın da kızı olur. Derviş bu kıza da Ay Barçın adını kor. Baybörü ve Baysarı'ya Hakim Bek'le Barçın'ın evleneceklerini, Hakim Bek'in ileride bileği bükülmez bir yiğit (batır) olacağını söyler, gözden kaybolur. Ailelerin anlaşmasıyla Hakim'le Barçın birbirine beşik kertme edilir.

*Çocuklar üç yaşında mektebe gönderilir. Hakem yedisine gelince babası onu beyliğin vecibelerini öğretmek üzere onu mektepten alır. Hükümdarlığa hazırlanan Hakim, dedesi Alpun'dan kalan on dört batman pirinç yayı çeker. Fırlayan ok yıldırım gibi gider, önüne çıkan Askar dağının tepesini koparır. Kongratlılar toplanıp müşavere ederler ve "Dünyadan biri eksik doksan alp geçti ve alpların başı destan kahramanı **Rüstem**'di, sonuncusu da Alpamış olsun." (Kurgan, 1943; 73-76) deyip Hakem'in adını Alpamış koyarlar. Şah-ı Merdan (Hz. Ali) Alpamış'ın sırtını sıvazlar. Bu yüzden ateşe atılsa yanmaz, Alpamış'a ok atılsa işlemez ve yanından "Kırklar" ayrılmaz olur. Diğer taraftan Baybörü'nün kardeşi Baysarı da; " **Gök Kamış** gölünde koyun sağdırıp hayvan bakımını öğreteyim." diyerek kızını mektep ten çıkarır.*

Kongrat kabilesinin başkanı olan Baybörü, zalim, merhametsiz ve tamahkârdır. Dini işlerde kullanmak için herkesten zekât almak ister. İşe, kardeşi Baysarı'dan başlar. Baysarı, karşı çıkar ve ağabeyi Baybörü'ye baş kaldırır. Böylece Kongrat kabilesi ikiye ayrılır. Baysarı, ailesini ve adamlarını toplar kâfir eline gitmek üzere yola çıkar. Doksan dağ geçip, altı ay yolculuk ettikten sonra, Kalmuk Şahı Tayça Han'ın yanına gider. Kalmuk ülkesinde, Baysarı'nın adamları ot zannederek ekili alanlarda hayvanlarını otlatırlar. Halk

Tayça Han'a Baysarı'yı şikâyet eder. Tayça Han, hoş görür ve topraklarında yaşamalarına izin verir.

Aradan yedi sene geçer. Baysarı'ya bağlı olan boy, huzur içinde hayatını sürdürür. Bu arada Barçın büyür ve alımlı bir güzel olur.

Daha çocukken Alpamış'a beşekertme yapılan Barçın devamlı Alpamış'ın yolunu gözler. Güzelliği herkesçe bilinen ve henüz on dört yaşında olan Barçın'ı, Surkayıl denilen ve yedi oğlu olan düzenbaz kadın, küçük oğlu Karacan'a almak ister. Bu yedi kardeş Tayça Han'a hizmet eden 90 batırım en iyisidir. Surkayıl, Barçın'a dünür olur. Kızın annesi beşekertmeli olduğu için ret cevabı verir. Diğer pehlivanlar (batırlar) da Barçın'ı kendilerine almak isterler. Yoğun baskı altında kalan Barçın altı ay izin ister. Bu arada on hızlı süvariyle Alpamış'a haber gönderir. Süvariler, mektubu Baybörü'ye verirler. Baybörü, Alpamış'ın gitmesine rıza göstermez, mektubu da borkünün içinde saklar. Kaldırkaç, babasının odasını temizlerken mektubu bulur ve Alpamış'a bildirir. Alpamış, kardeşi Kaldırkaç'ın ve at bakıcısı Kultay'ın yardımıyla iyi cins at olan Bayçıbar (Bayçalbır)'a binip hızla Kalmuk ülkesine doğru yola çıkar. Yolda rastladığı Barçın'ın habercilerini geçer, sonunda Barçın'ın yaşadığı yere yaklaşır. Yolda, amcası Baysarı'nın yanında çalışan Kaykubat adlı çobana rastlar. Kaykubat onu, o gece misafir eder. Ertesi gün amcasının yurduna ulaşır. Orada Karacan Batır'la karşılaşır ve onunla arkadaş olur. Karacan, annesi Surkayıl'ın muhalefetine rağmen, Alpamış'ı misafir eder. Barçın'a tanınan altı aylık süre de bu sırada dolmuştur. Çaresiz kalan Barçın, dört yarış şartı getirir ve bu yarışlardan kim galip çıkarsa, onunla evlenebileceğini söyler. Yarışlar şöyledir: Uzun mesafeli at yarışı, ok atışı, bin adımdan bir gümüş paranın tüfekte vurulması ve güreş.

45 gün sürecek olan at yarışına 490 kişi katılır. Yarışçıların içinde Alpamış'ı temsilen Kalmuklardan ayrılan ve Müslüman olan Karacan'da vardır. Karacan, Bayçıbar'la yarışır. Kalmuklar, haset edip Karacan'ı bağlarlar, Bayçıbar'ın toynaklarına çivi çakarlar ve geriye dönerler. Bağlarından kurtulan Karacan, atını tedavi eder, onların arkalarından yetişir ve yarışı birinci olarak bitirir.

İkinci yarışta, dedesinin yayı ile yarışan Alpamış en uzağa oku atarak birinci olur. Üçüncü yarışta da yarışmacılara yarı yarıya fark yaparak 1000

metre mesafeden tüfekte gümüş parayı vurur. Son yarışta Kalmuk batırlarını birer birer güreşip öldürür. Batırların en yiğidi ve Surkayıl'ın en büyük oğlu olan Kokaldas'ı da bu arada öldürür. Böylece Barçın'la evlenmeye hak kazanır.

Alpamış, Barçın'ı ve Kongrat halkını alıp ülkesine doğru yola çıkar.

Baybörü'nün tavrına üzülen amcası ve kayınpederi olan Baysarı, orada kalır. Tek kalan Baysarı, Kalmuk Şahı'na köle olur, kendisine yapılan kötülükleri göğüslemeye çalışır.

Alpamış'ın yaptıklarını hazmedemeyen Surkayıl, Tayça Han'ı tahrik ederek, Alpamış'tan intikam almaya zorlar. Kalmuk Şahı onları öldürmek için arkalarından kuvvet gönderir. Alpamış ve Karacan gelen kuvvetleri mağlup eder. Esenlikle ülkelerine verirlar.

Alpamış'ın Baysarı'nın yanına ikinci gidişi de onu tutsaklıktan kurtarmak düşüncesiyle olur. Babası Baybörü buna mani olmak ister. "Sana Baysarı'nın kızı lâzım idi. Kalmuk ülkesine gittin, onu getirdin, kendine eş ettin. Kardeşim Baysarı'yı getirip başıma dert açacaksın. Kardeşim ölürse bırak orada ölsün, yoksa kendine tabi olanların içine dönsün. Onun için ölmene değer mi?" der. Alpamış, kararından döndüremez. 40 yiğidini yanına alıp Kalmuk ülkesine gitmek üzere yola çıkar. Onun geleceğini haber alan Surhayıl adındaki fitne kadın, oğullarını mağlup edip mahvolmalarına sebep olduğu için, intikam duygusuna kapılır. Güzergâh üzerine bir ev yaptırıp 40 hizmetçisiyle burada yaşamaya başlar. Orada geçen Alpamış, niçin yalnız başına orada yaşadığını sorar. O da Kalmuk Şahı Tayçan'a kırgın olduğunu ondan uzakta yaşamak için buraya geldiğini söyler. Alpamış ve arkadaşlarını misafir eder. Onlara ilaçlı şarap verir, bayıltır. Dışarı çıkar, evi ateşe verir. Alpamış'a ateş dokunmaz ve yangından sadece o kurtulur. Tayçan gelir, Alpamış'ı baygın bulur. Başını kesmek ister. Lâkin hiç bir silah Alpamış'a tesir etmez. Surkayıl'ın teklifi üzerine derin bir kuyu kazdırılıp içine atılır.

Etrafa Alpamış'ın öldüğü haberi yayılır. Haber Barçın'ın kulağına kadar gelir. Barçın, acıyla kıvrılır. Bir oğlu olur; adını Yadigâr koyarlar. Baybörü'nün evlatlığı Ultandaz (Ultan) bu dedikoduyu fırsat bilerek yönetimi ele alır. Barçın'a göz koyup kendisine eş edinmek ister. Hana ve yakınlarına

kötülük eder. Öyleki, Alpamış'ın kız kardeşi Kaldırğaç, evini terk edip dağlarda deve çobanlığı yapar.

Alpamış, kuyuda yedi sene kalır. Birgün, kuyuya yaralı bir kuş (veya uçan bir kaz) düşer. Alpamış kuşu tedavi eder. Kanadına, yazdığı bir mektubu bağlayıp salıverir. Günün birinde mektup tarlada bulunan bir kadınla, bir küçük oğlanın eline geçer. Bu kadın Kaldırğaç'tır. Kadın mektubu okur, hemen Karacan'a haber verir. Karacan, Alpamış'ı kurtarmaya gider. Bin bir zorlukla kuyuyu bulur. Yaptığı ipekten halatla Alpamış'ı yukarıya çekmeye çalışır. Ne var ki, Alpamış kuyudan çekilerek kurtarılmayı istemez, ayaklarını kuyuya dayayarak Karacan'ın işini zorlaştırır. Karacan, ister istemez eli boş geri dönmek zorunda kalır.

Kalmuk Şahı'nın kızı Tabka-ayım'ın uzun tüylü kar beyazı bir keçisi vardır. Bu keçiyeye bakan Keykubat aynı zamanda Şah'ın kızına da âşiktir. Keçi birgün sürüden ayrılıp yalnız dolaşırken, Alpamış'ın bulunduğu kuyuya düşer. Keçiyi kuyuda bulan Keykubat, orada Alpamış'ı da görür ve onu tanır. Keykubat, hergün Alpamış'a bir koyun atar. Bu arada Alpamış, Keykubat'tan Tabka-ayım'a âşık olduğunu öğrenir. Elindeki koyun kemiklerinden bir kaval yapar, Tabka-ayım'a gönderir. Tabka-ayım bunu yapanı merak eder ve görmek ister, kuyunun başına gelir. Alpamış'ı görünce âşık olur. Evi ile kuyu arasında tünel kazdırmayı düşünür. Bu uzun bir zaman alır. Tünel bittiğinde Alpamış'ı ziyarete başlar. Tünelin çapı kız için normaldir, ancak Alpamış'a göre dardır.

Birgün Surkayıl, Tabka'yı ziyarete gelir. Kaza ile tünelin çıkışını örten halıya basar ve tünele düşer. Merakla tünelin içinde yürür. İleride Alpamış'la Tabka'yı konuşurken görür. Kadını fark eden Alpamış kendisi tünele sığamadığı için, Tabka'dan onu yakalamasını ister. Ancak Tabka bunu başaramaz, kadın kaçıp kurtulur. Alpamış, Tabka'dan atı Bayçırbar'ın yerini öğrenir. Kıza, bir avuç kokulu saman verir. Kız samanı ata verdiğiğinde zincirleri kırıp ahurdan kaçır, derhal kuyunun başına gelir. Alpamış'ın sesini duyunca, kuyruğunu kuyuya salıverir. Kuyruk, Alpamış tutuncaya kadar uzar. Alpamış kuyruktan tutunarak kuyudan dışarı çıkar.

Diğer taraftan Surkayıl, doğruca Şah'ın yanına gider ve gördüklerini Şah'a anlatır. Şah, Alpamış'ı diri diri gömmek için adamlarını gönderip

kuyuya taş toprak doldurtur. O sırada dışarıda olan Alpamış, Şah'ın adamlarını öldürmekte zorluk çekmez.. Tek başına orduyu yenip Şah'ı ve Surkayıl'ı da öldürür. Keykubat'ı Kalmuk tahtına oturtur ve tabka'yı ona eş eder. Sonra, ülkesine dönmek üzere onların yanından ayrılır.

Yolda bir kervana rastlar. Yokluğunda ülkesinde pek çok hadise cereyan etmiştir. Karısı Barçın'dan Yadiğâr adında bir oğlu olmuştur. Baybörü'nün evlatlığı Ultandaz (Ultan) kuvvet toplayıp Baybörü'yü devirerek Kongratların idaresini ele almıştır. Barçın'la evlenmek için Böybörü'ye, Kaldırğaç'a Yadiğâr'a ve ailenin diğer fertlerine baskı yapmaktadır. Kervancı, kabilesinin dağıldığını ve Ultan'm, eşi Barçın'la evlenmek için düğün hazırlıklarına başladığını haber verir. Ülkesine döndüğünde, Kaldırğaç'ı görür ve kendini ona tanıtmaz. Yoluna devam eder ve yılki çobanı Kultay'a rastlar. Kultay, omuzunda Hz.Ali nişanesi bulunan Alpamış'ı tanır. Alpamış çobanla elbisesini değiştir, düğün evine gider.

Alpamış, düğün evinde ok atışına iştirak eder, birinci olur. Bu arada on batmanlık yayına kavuşur. Barçın'a manzum olarak duygularını ifade eder, o da aynı şekilde cevap verir. Barçın onu tanır, oğlu Yadiğâr'a babasının döndüğünü söyler. Bu arada Kultay, Alpamış'ın elbisesi ve atı Bayçıbar'a binip düğün evine gelir. Alpamış, Ultandaz'la vuruşur ve onu öldürür. Böylelikle yeniden Barçın'a kavuşur. Amcası (kayınpederi) Baysarı Kalmuk ülkesinden geri döner (Sen Gupta, 1983; 177-189; Halilov, 1994, 143-147).

Destanın sonunda adaleti, hakkı korumak, insanları zulümden kurtarmak, kabile birliğini sağlamak için yiğitlik, alplik ve erdemini fazileti üzerinde durulur. Destanda Baybörü-Baysarı anlaşmazlığı nifak ve felâkete, Alpamış-Barçın muhabbeti ise kabilenin birlik ve dayanışmasına işaretler. İyi ve kötü kardeş motifi bizlere **Prens Kalyanamkara ve Papamkara** hikâyesiyle (Orkun, 1940), **Ebu Ali Sina Hikâyesi**'ndeki kardeşleri hatırlatmaktadır (Ateş, 1954, 33; 1955; 265-275).

Alpamış destanının konusu ve destan kahramanlarının isimleri bizlere *Dede Korkut* hikâyelerinden "*Bamsı Beyrek Boyu*" ile benzerlik göstermektedir. Destan kahramanı Alpamış'ın asıl adı *Hakim*'dir. Alpamış (Alp Bamiş-Alp Mamış-Alp Bamsı) ise sonradan kazanılan bir

isimdir ve alplık-kahramanlık gösterdiği için bu ünvan uygun görülmüştür. *Barçın* "ipek parça" ile *Bunu Çiçek* adları da birbirlerine yakın telaffuzda olan sözlerdir. Bamsı Beyrek'in babası *Baybüre* , Alpamış'ın babası *Baybörü*, Banı Çiçek'in babası *Baybican*, Barçın'ın babası *Baysarı*'dır. Baybora-Baysarı'nın evlat arzusu ile nezir ve niyaza başvurması ile doğan çocukların beşikkertme edilmesi, Dede Korkut'ta Baybüre ile Baybican'ın *Bayındır Han* köşkünde söz kesmelerini hatırlatmaktadır. Alpamış'ı zindandan kurtaran Kalmuk Şahı'nın kızıdır. Bamsı Beyrek'i de Bayburt hisarından, beyin kızı kurtarır. Alpamış'ın atı Bay Çobar ile Beyrek'in atı Bengi Boz'ın özellikleri de aynılık taşımaktadır. Beyrek'in babası Baybüre, oğlunu kaybetmenin verdiği üzüntüden dolayı gözlerini; Alpamış destanında da Baybörü malını mülkünü, olanca varlığını kaybeder (Gökyay, 1976; 133-158). Ayrıca, nişanlısı için gurbete giden Alpamış'ın orada yaptığı kahramanlıklar, pehlivanlarla karşılaşp onları yenmesi ve kızla evlenme hakkını elde etmesi, Kalmuk şahının onun arkasından kuvvet göndermesi hadisesi *Kanlı Kocaoğlu Kanturalı Boyu*'ndaki hadise ile benzerlik göstermektedir. Kanturalı, Trabzon'da boğa, arslan ve deveyi mağlup eder ve Selcen Hatun'u alır. Kızını Kanturalı'ya verdiğine pişman olan Tekür, içleri kara donlu, dıştan gök demirli altı yüz kâfiri onların arkasından gönderir.

Diğer taraftan destanın başında gördüğümüz çocuksuz iki beyin düğünde aşağılanması motifi bizlere "*Boğaç Han*" hikâyesindeki Dirse Han'a yapılanları hatırlatmaktadır.

Bunun yanında Kalmuk ülkesinde Kongratların ve Alpamış'ın başına gelen hadiselere benzer hadiseleri Dede Korkut'ta pek bulamıyoruz. Alpamış destanında iki kardeşin geçimsizliği ve birbirine düşman oluşuna karşılık Dede Korkut'ta kardeşler arasında sevgi ve hürmetin esas olduğu görülür.

Bir rivayete göre Alpamış (Bay Böyrek), Oğuz'un Ay Han'dan torunudur. Rivayet şöyledir:

"Ay Han'ın oğlu olmazdı, Bunun için de çok üzüntülü idi. Birgün yanına veziri Balçık Han geliyor. Ay Han'a, seyahat tavsiye ediyor. İki yola

çıkıyor. Bir yerde Hızır ile karşılaşıyorlar. Hızır onlara iki elma vererek kayboluyor. Elmanın birisini Ay Han, diğerini de karısı yiyor. Nihayet bir çocukları oluyor Adına da Bay Böyrek diyorlar (Uraz, 1967; 239-240).

Alpamış'taki konular, *Homeros'un Odysseus*'sindeki konularla kısmen benzerlik göstermektedir. Bunları sırasıyla şöyle gösterebiliriz:

Odysseus, ülkesinden ayrı kaldıktan sonra gemisi batar, bütün arkadaşları ölür, kendisi zor-güç *Atlas* (gökkubbeyi omuzlarında taşıyan dev)'in kızı *Kalypso* 'nun yaşadığı *Ogygia* adasına çıkar. Kalypso, Odysseus'e âşık olur ve onu yedi yıl yanında alıkor.

Odysseus, ülkesinde bulunmadığı yıllarda yakın adaların beyleri ve kralların çocukları sarayına yerleşir, hanımı *Penelopeia* 'ye göz korlar. *Penelopeia*, yirmi yıl kocasının yolunu gözler ve kendisiyle evlenmek isteyenleri oyalar. Taliplerin baskıları artınca *Penelopeia*, kim, Odysseus'un yayını gerip de on iki halkanın içinden bir ok geçirirse onunla evlenebileceğini söyler. Bu sırada dilenci kılığında Odysseus düğün evine gelir, ok atanların arasına karışır. Sadace kendisinin gerebildiği yayla boşuna uğraşan rakiplerinin elinden yayı alıp, oku halkalardan geçirir. Daha sonra rakiplerini tek tek öldürür ve oradakilere kendisini tanıtır.

Destandaki kahramanlar arasında da benzerlik vardır. *Alpamış-Odisseus*, *Barçın-Penelopeia*, *Yadigar-Telemakhos*, *Kultay- Yevme*, *Baybörü-Laertes* (Homeros, 1971).

Bu kadar coğrafyaya yayılmış olması, taşıdığı motif zenginliği ve diğer destanlara olan etkisi, Alpamış destanının ne kadar önemli bir destan olduğunun en bariz örneğidir.

Kaynakça:

ATEŞ, Ahmet, (1954, 1955) "Türk Halk Hikâyelerinde İbn Sina", *Türkiyat Mecmuası*, C. XI, XII, İstanbul.

- ERGUN, Metin, (1997), *Alıp Manaş*, Konya.
- GÖKYAY, Orhan Şaik, (1976), *Dede Korkut Hikâyeleri*, İstanbul.
- HALİLOV, Penah (1994), *Türk Halglarının ve Şergi Slavyanların Edebiyatı*, Bakı, s. 143-147.
- HOMEROS, (1971), *Odisseia* (Çev. Ahmet Cevat Emre), İstanbul.
- KURGAN, Şükrü (1943), *İzahlı Eski Metinler Antolojisi*, Ankara s. 73-76.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1940), *Prens Kalyanankara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcası*, İstanbul
- SEN GUPTA, Suresh Chandra (1983), (Çev. Çiğdem YILDIRIM), "Bir Orta-Asya Özbek Türk Destanı: Alpamış Menşei ve Versiyonları", *Türk Folkloru Araştırmaları 1982*, Ankara, s. 177-189.
- URAZ, Murat (1967), *Türk Mitolojisi*, İstanbul, s. 239-240.